

Три видання або особливості наукового перекладу (проблема творення наукової термінології української візантиністики) (Острогорський Г. Історія Візантії. – Вид. 3-є, доп. / Перекл. з нім. А. Онишко. – Львів: Літопис, 2002. – 588 с.)

Андрій Домановський

Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.

Випуск 6. – Харків; Київ: Критика, 2004. – С. 171-198.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4–87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

© Східний інститут українознавства імені Ковальських

© Автор статті

© Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництво

© Ідея та створення електронного архіву часопису – А. М. Домановський

Андрій Домановський (Харків)

**ТРИ ВИДАННЯ АБО ОСОБЛИВОСТІ
НАУКОВОГО ПЕРЕКЛАДУ
(ПРОБЛЕМА ТВОРЕННЯ НАУКОВОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ ВІЗАНТИНІСТИКИ)**

*(Острогорський Г. Історія Візантії. — Вид. 3-є, доп. /
Перекл. з нім. А. Онішко. — Львів: Літопис, 2002. — 588 с.) **

Українська візантиністика, на відміну від «візантиністики на Україні» (досить звернути увагу хоча б на назву однієї зі статей Л. В. Матвеевої про непересічного візантиніста-киянина К. Ю. Кулаковського¹) — доволі нова галузь наукових досліджень. Не існує практично жодної спеціалізованої україномовної праці монографічного характеру, головним предметом та об'єктом якої виступала б історія Візантії. В цьому плані опублікована нещодавно львівським видавництвом «Літопис» за фінансової підтримки Міжнародного фонду «Відродження» «Історія Візантії» метра світової візантиністики Г. Острогорського мала стати черговим, після книги нарисів І. Шевченка², інтелектуальним викликом для усіх українських гуманітаріїв, котрі тією чи іншою мірою цікавляться історією Візантії. Вже зараз можна стверджувати, що так і сталося, і цілком закономірно, що перші відповіді на цей виклик почали надходити у вигляді не фундаментальних досліджень, а рецензій на обидві згадані книги³.

Відразу зауважу, що цю рецензію написано на україномовний переклад твору Г. Острогорського, оскільки рецензувати саму книгу, котра давно й беззаперечно увійшла до золотого фонду світової візантиністики, стала однією з тих basic books, без ретельного вивчення яких годі уявити собі оволодіння основами предмету, немає жодного сенсу. Як зауважував один з кращих візантиністів ХХ ст. О. Василь-

* Посилання на рецензоване видання наводяться в круглих дужках із зазначенням відповідної сторінки.

єв, дана книга «є прекрасним зразком наукового дослідження та цілком необхідна тому, хто вивчає візантійську історію»⁴. Показовим також можна вважати той факт, що в останньому фундаментальному виданні з економічної історії Візантії працю Г. Острогорського (в її перекладі англійською) названо найкращим англомовним дослідженням політичної історії імперії⁵.

Певне, саме науковою вартістю книги Г. Острогорського та сталим попитом найрізноманітнішого читачького загалу на все, пов'язане з історією Візантії, можна пояснити те, що в жовтні 2002 р. дане видання посідало почесне третє місце лідера продажів серед книжок, виданих в Україні за напрямком «Софія» (класифікація часопису «Книжник-ревью»)»⁶. Це ж пояснює і надання перекладу диплома лауреата львівського «Форуму видавців» (20-22 вересня 2002 р.) у номінації «Переклади українською мовою наукової літератури»⁷.

Беручи до рук здійснений Анатолієм Онишком (далі — Перекладач) і відредагований Мирославою Приходою (далі — Редактор) переклад, читач, перш за все, дізнається, що переклад здійснено з третього (і останнього) авторського доповненого і переробленого видання, яке вважається класичним. У цьому плані варто відзначити правильний вибір саме цього видання для перекладу, на відміну, наприклад, від рекомендації організувати в духовних школах України переклад з російської мови «Історії Візантійської імперії» Олександра Васильєва. Цю пропозицію було зроблено на першому богословському семінарі «Спадщина Отців Церкви як чинник формування православного пастиря», проведеному 23 травня 2003 р. у Києві Українським центром візантиністики і патрології. Не маючи, на відміну від деяких дослідників⁸, нічого проти наукових перекладів з російської, зауважу, що вказану працю О. Васильєва потрібно перекладати не з російської, а з англійської, оскільки саме цією мовою було здійснено останнє (друге американське) авторське доповнене і перероблене видання⁹. Звичайно, при цьому не можна буде обійтися без врахування першої російськомовної публікації цієї праці, а також перекладу останнього видання, зробленого з англійської російською А.Г. Грушевим (перекладач, до речі, зазначає, що при перекладі використовувалися початкові російські версії)¹⁰. Але перекладати найперше російськомовне видання немає сенсу, оскільки воно далеко не повністю відображає останні погляди автора та досягнення новітньої на час його життя історіографії. Друге ж видання російською неприпустимо перекладати через те, що це буде переклад перекладу. Останнє

видається абсолютно неприпустимим, оскільки неминуче призведе до певних неточностей, зумовлених різними можливостями російської та української мов у передачі англійського тексту.

Далі читач ознайомиться з коротким, проте доволі повним описом змісту книги, котрий завершується твердженням, що вона «містить ґрунтовний огляд першоджерел, довідкової літератури, таблиці та покажчики» (с. IV) і, заінтригований, почне вивчати довідково-бібліографічний апарат видання, що є, передусім, науковим, як зазначено на останній сторінці. Аж тут його спіткає перше розчарування, оскільки він зрозуміє, що весь обіцяний огляд першоджерел та довідкової літератури, по-перше, доведено лише до 1963 року, коли було здійснено третє й останнє авторське доповнене перевидання книги; по-друге, видання не містить жодного посилання на більш-менш доступну для пересічного українського інтелектуала книгу українською (можна було, принаймні, послатися на вже згадувану книгу І. Шевченка), російською, болгарською чи польською мовами. Особливо дошкульною ця прогалина є щодо російськомовних видань, котрі, по-перше — найдоступніші для українського читача як через близькість мови, так і через постійне надходження новітньої російської літератури до України; по-друге — відзначаються своєю чисельністю та якістю (найбільш плідно в цьому відношенні останніми роками працює Санкт-Петербурзьке видавництво «Алетейя» з його серією «Византийская библиотека», котра давно вже заслужила визнання візантиністів усього світу).

Не завадило б також надати читачу можливість ознайомитися з життєвим і творчим шляхом Г. Острогорського, окремо зупинитися на його наукових досягненнях у царині візантиністики. Щоб не переобтяжувати рецензію відомостями, які потрібно було навести в книзі, зроблю відповідні посилання на найбільш відомі праці про цього дійсно непересічного візантолога, оминаючи добре відомі фахівцям численні статті в різноманітних енциклопедіях¹¹.

У рецензованому виданні відсутні також і будь-які наукові коментарі, доповнення та зауваження до деяких застарілих за останні 40 років тверджень Г. Острогорського, посилання на новітні розвідки, принаймні з ключових проблем візантійської історії. Таким чином, говорячи словами відомого російського медієвіста Д. Харитоновича, переклад майже «голий»¹², і його б зовсім не завадило пристойно «одягнути». Майже — бо певну «одежину» він-таки має: до тексту додано низку необхідних карт, алфавітний покажчик (с. 547-587), ге-

неалогічні таблиці візантійських династій (с. 539-542) та хронологічні таблиці правителів (с. 543-546). Проте їхня наявність — це заслуга не видавців, а, перш за все, самого автора, а також візантиністів Г.Г. Бека та Л. Максимовича, котрим Г. Острогорський дякує в передмові, відповідно, до другого та третього видань книги (с. 2, 3). На цьому тлі особливо яскраво виділяється вже згаданий переклад праці О. Васильєва, котрий містить і вступну статтю, і спеціальні примітки, і іменний покажчик, написані та укладені перекладачем, який одночасно виступив і в ролі наукового редактора¹³.

Звичайно, якби всі вищезгадані елементи «академічного оформлення» наукового перекладу були наявними, книга від цього лише б виграла. Проте без них, звичайно, можна обійтися, і звинувачувати видавництво, Перекладача та Редактора у некомпетентності чи недбалстві лише через це в жодному разі не можна з огляду на найрізноманітніші проблеми, з якими вони могли зіткнутися: обмеженість фінансування, умови видання перекладу книги, плани видавництва тощо. Щоправда, варто зазначити, що проблема українського академічного видання на сучасному етапі постала особливо гостро. За її вирішення несуть спільну відповідальність як автор (в даному випадку — Перекладач), так і науковий редактор та, звичайно, видавець, котрий повинен зрозуміти, що справжня академічна книга повинна відповідати певному, звичному для всього світу стандарту¹⁴. Звичайно, це пов'язане з додатковими видатками і під силу далеко не всім видавництвам, проте — чи варто видавати неякісну книгу? Якщо видавець не може здійснити справжнє академічне видання, ніхто не буде звинувачувати його в тому, що він перейшов на кишенькові детективи.

Проблему нестачі коштів можна вирішувати за рахунок різноманітних грантів, як це і зроблено в рецензованому виданні, підтриманому, як уже було зазначено, фондом «Відродження» у рамках «Проекту перекладів». У цьому плані цікаво, що саме слово *interpres* (латиною — «перекладач, посередник, тлумач») за етимологією напряму пов'язане з грошима, точніше — з визначенням ціни на товар, що продається (воно походить від сполучника *inter* (між) та іменника *pretium* (ціна)). Однак гроші фондів не повинні стояти вище за якість перекладу і, в результаті, видання, а перекладач — перетворюватися на рутинного їх споживача — «міжцінника».

З іншого боку, як уже було сказано, можна все ж зрозуміти складні умови, в яких перебуває українське книговидавництво і вибачити відсутність певних елементів «академічності». Але ж є такі елементи на-

укового перекладу, які могли і мали б бути присутніми незалежно від будь-якої з (не)вказаних обставин. Це — правильність та точність перекладу.

Мова, звичайно, йде не про нечисленні, суто мовні огріхи, наявність яких можна пояснити хіба що недбалістю Редактора. Так, наприклад, доволі незвично звучить твердження про «прикерзонну» армію (мова йде про прикордонні війська) (с. 41). Армія буває прикордонною, а «лінія Керзона», з якою перегукується вжитий в перекладі термін, історії Візантії аж ніяк не стосується. Не зовсім вірним видається зворот: «ставши жертвою сваволі» (с. 50), який доцільніше було б замінити виразом: «що став жертвою сваволі». Те ж можна сказати й про речення, котре описує стосунки між ісаврійськими вождями, «один з яких володів короною, а решта намагалася її відібрати від нього» (с. 59). Корону можна відібрати «у когось», але не «від когось». Помилковим є також вживання слова «відімістити» (с. 75), тоді як, очевидно, правильно було б «помститися», «дохід держави» (с. 446) — замість «прибуток держави», «покровительство» (с. 158, 166) — замість (і за правилами, і за контекстом) — «заступництво».

Не зовсім вірним вважаємо вираз «до влади дійшли» (с. 156), який можна було б замінити словами «прийшли до влади», як і словосполучення «віддати в заставу» (с. 333) замість «віддати під заставу». Те ж саме можна сказати про вираз «набувати на силі» (с. 340, 413) замість «набувати сили». Українською більш правильно було б не «торгівця» (с. 230), а «торговця». Доцільніше також у науковому виданні було б вжити слово «знаходимо» замість «подибуємо» (с. 117), вирази «реєстр стратіотських маєтностей» замість «реєстр стратіотських дібр» (с. 250), а також «результатом (наслідком) походу були» замість «ужитком походу були» (с. 348). Через це ж варто було б вжити замість «даровизна» (с. 137, прим. 107) слово «дар, дарунок»; замість «понаддержави» (с. 351) — «наддержави»; замість «мацаки» (с. 353) — «щупальця». Вираз «заходи спричинилися од швидкого і дуже відчутного поліпшення становища» (с. 362) краще було б замінити на «заходи спричинили (призвели до) відчутне поліпшення (відчутного поліпшення) становища». Неуважністю Редактора, очевидно, пояснюється й наявність виразу «була, здебільша, символічною» (с. 219) (правильно — «здебільшого»).

Іноколи переклад спотворює зміст, цілком випадючи з контексту. Так, незрозумілим у контексті стає твердження про те, що папа Миколай I «завоював дії своїх легатів» (с. 211) — правильно було б —

«засудив». Невірним у контексті стає й наведений переклад виразу «у пізнішому свідченні попа Дукляна, яке ніде не містить підтвердження» (с. 293, прим. 216), оскільки мова йде про те, що згадане свідчення не підтверджується жодним іншим джерелом (правильно було б: «ніде не має (не знаходить) підтвердження»). Абсолютно незрозумілим виглядає наведене в перекладі твердження про те, що занепад стратіотських господарств призводив до поповнення лав армії (с. 299), за умови, що основою армії середньовізантійського періоду були саме заможні стратіоти. Не дивно, що уже за кілька сторінок недвозначно сказано, що армія занепадає (с. 301).

Не чіпатиму неправильного за нормами чинного правопису вживання літери «И» у родовому відмінку третьої відміни однини. Книга просто рясніє словами на зразок: смерти, чисельности, імени, більшости тощо. Не буду детально наголошувати й на вживанні літери «Я» у тих словах, в яких традиційно писалася і пишеться «А». В книзі знаходимо десятки загальних і власних назв саме з таким новим написанням: геніяльний, церемоніяльний, патріарх, Юстиніян, Діоклетіян, Юліян, Граціян, Адріанопіль тощо. У наведених прикладах Перекладач, хоча й наслідує певні правописні традиції, проте послуговується нормами не затвердженого «проекту» найновішої редакції українського правопису¹⁵, а не чинними, офіційно затвердженими правилами¹⁶. На мою думку, наукова книга, на відміну від шпальт публіцистичного часопису, не місце для пропаганди нового правопису шляхом його практичного застосування.

Спеціально змушений підкреслити, що жодним чином не хочу виводити застосований в рецензованому виданні правопис (а відтак, і саме це видання) «поза межі здорового глузду», як це часто робиться у засобах масової інформації, а лише «поза межі професійності» Перекладача та Редактора¹⁷. Ці зауваження щодо використання правил незатвердженого проекту не були б наведені, якби рецензоване видання було оригінальним художнім твором українського автора, який з тих або інших причин, наприклад, для вирішення певних художніх завдань, вдався до згаданого написання. Проте дана книга, по-перше, є публікацією науковою, по-друге — перекладом, а не оригінальним твором українського автора. Іншими словами, вона є виданням, котре, на мою думку, мало б максимально повно відбивати норми чинного на момент публікації правопису. Крім того, наведені приклади вказують на основне джерело появи у Перекладача багатьох інших, набагато болючіших «помилко».

Рецензована книга, безсумнівно, нагадує нам про ще одну проблему українського наукового суспільства — наявність доволі значної кількості неякісних з академічної точки зору перекладів іншомовної літератури. Особливо згубним є вплив узагальнюючих та науково-популярних праць. Якщо вузькоспеціальні дослідження, навіть перекладні без будь-якого знання предмету, потрапляють переважно до рук спеціалістів, котрі в змозі відсіяти плевели, то науково-популярні чи узагальнюючі роботи, розраховані на пересічного читача, студентів і школярів, здатні завдати значної шкоди. А саме ж популярну та узагальнюючу літературу зазвичай і перекладають. З огляду на це науковцям варто частіше звертати увагу на якість перекладів книг за їхньою тематикою або й самим перекладати українською, а перекладачам — звертатися до науковців за консультаціями та допомогою.

Таким чином, переходячи, нарешті, до головних зауважень, полишимо суто філологічні «новини» книги, привнесені, очевидно, новим проектом правопису (названо лише найяскравіші з них) і поглянемо на переклад з точки зору історика, предметом наукових інтересів якого є історія Візантійської імперії. Беручись до роботи, Перекладач, безумовно, виявив, що термінологічна система україномовної візантистики майже не розроблена, незважаючи на те, що існує значна кількість дотичних до цієї галузі історичних знань україномовних праць. Він вирішив цю проблему як лінгвіст, причому, перш за все, як перекладач, котрий працював з німецьким текстом. Але, оскільки при творенні терміносистеми останнє слово має все ж залишатися за фахівцем у даній галузі¹⁸, висловлю власну точку зору на здійснену Перекладачем працю.

Загальновідомо, що існує дві системи написання грецьких власних назв та термінів: так звана система ітацизму (Рейхлінова вимова), яка зорієнтована саме на середньовічну візантійську вимову та етацизм (Еразмова вимова), загальноновживана у класичній філології. За Рейхліновою системою, усі дифтонги монофтонгізуються, а такі літери як, наприклад, «Ө» (фіта) чи «В» (віта) звучать відповідно як «Ф» та «В». За правилами етацизму вони називаються, відповідно, «тхета» та «бета» й читаються як «Т» та «Б».

Дізнатися про існування наведених двох систем передачі українською (та й будь-якою іншою мовою) грецьких слів Перекладач або Редактор легко могли б, наприклад, із загальнодоступних в Україні підручника Л. Л. Звонської-Денисюк чи книги І. Огієнка¹⁹. Нарешті,

варто було б звернути увагу на передмову до однієї з останніх узагальнюючих праць з історії Візантії, котра належить перу В. Тредголда, який спеціально зупиняється на правилах транслітерації візантійських назв у сучасній візантиністиці. В. Тредголд наводить чотири основних методи транслітерації візантійських термінів з середньогрецької латиницею для англійського тексту. Він зазначає, що найбільш логічним є дотримання найближчої передачі середньогрецької вимови, майже такої ж, як і в сучасній грецькій мові. Безперечно, мова йде про ітацизм. Проте така транслітерація зберігає й характерні для грецької мови закінчення (наприклад, «-os»), що додає популярності другому методу, за допомогою якого намагаються щонайближче передати класичну грецьку вимову, котра, як зазначає сам В. Тредголд, за візантійських часів не вживалася. Третій метод, що його застосовували самі візантійці для передачі грецьких слів латиною, полягав у заміні грецьких літер їхніми латинськими еквівалентами, а грецьких закінчень — закінченнями латинськими (наприклад, грецьке закінчення -os замінювалося латинським -us). Нарешті, четвертим варіантом транслітерації, якого дотримується при передачі візантійських імен та географічних назв сам В. Тредголд, є вживання англійських еквівалентів, якщо вони існують, і латинізація (за третім методом) усіх інших слів. Саме цей метод не лише продукує найбільш знайомі слова, але й максимально адекватно передає власні імена, географічні назви та назви інституцій, котрі були одночасно і латинськими, і грецькими. Для спеціальних термінів візантиніст застосовував другий метод, переважно через те, що він дозволяє щонайлегше зробити зворотну транслітерацію з латиниці на грецький алфавіт²⁰.

Власне, саму наявність у книзі американського візантиніста спеціального вступного розділу про передачу середньогрецьких слів засобами англійської мови («Note on Transliteration») можна вважати показовою: В. Тредголд вважав за потрібне спеціально зосередити увагу читача на цьому нелегкому питанні. Інший відомий візантиніст, Дж. Хелдон, також зазначає цілковиту закономірність того, що всі книги, присвячені вивченню візантійського світу, починаються зі спеціальних зауважень щодо транслітерації грецьких слів з тієї простої причини, що існує кілька різних систем такої транслітерації²¹. Подібна оглядова розвідка, написана самим Перекладачем чи Редактором, повинна була б обов'язково передувати в рецензованому виданні власне перекладу тексту І. Острогорського. Саме в цій передмові варто було обґрунтувати вибір того чи іншого способу

транслітерації. Якби таку розвідку дійсно було вміщено перед текстом Г. Острогорського, ця рецензія (принаймні, в теперішньому її вигляді) залишилася б ненаписаною.

Проте спеціальних зауважень щодо правил передачі середньогрецьких слів засобами української мови ні Перекладачем, ні Редактором зроблено не було. Цілком ймовірно, вони без вагань (певно, знову ж таки під впливом «проєкту») застосували систему Еразма, хоча саме вона найменш придатна для передачі візантійських термінів і власних назв українською мовою. Цікаво зазначити, що в чи не єдиній україномовній книзі, присвяченій історії візантійського права, зауваження про транслітерацію візантійських термінів, географічних назв та імен українською зроблено все ж було, причому автор (Є. О. Харитонов) висловився на користь етацизму. Щоправда, він обґрунтував свій вибір лише тим, що буцімто врахував «сучасні тенденції розвитку (поновлення)» вживання зазначених слів в українській мові, тобто, знову ж таки, опосередковано послався на «проєкт»²². Показово, що це призвело до ще більших перекручень, ніж у рецензованому виданні — Никифор II Фока названий у згаданій книзі Ничипіром II Токою, а константинопольський патріарх Фотій — Тотієм²³. І це — за тієї умови, що і Фока, і Фотій грецькою мовою починаються з літери Ф, а не Θ, тобто про жодне «Т» й мови бути не може!

Як зазначалося, наукою давно вже встановлено, що Еразмова вимова — штучна і не має жодних наукових підстав, тоді як Рейхлінова цілком відповідає дійсності²⁴. Застосовуючи вираз Г. Острогорського, яким він охарактеризував мову візантійського історика Лаоніка Халкокондила, Еразмова вимова характеризується «неприродною архаїчністю» (с. 437). Тому формування терміносистеми сучасної україномовної візантиністики, яке повинно здійснюватися з урахуванням «досвіду найпоширеніших мов розвинутих країн світу, найперше — мов-продуцентів тієї чи іншої терміносистеми»²⁵, має відбуватися саме на базі Рейхлінової системи.

Оскільки при творенні терміносистеми доречніше буде вести мову не про (не)правильність певного способу творення терміна, а про його (не)доцільність чи (не)перспективність, спробуємо навести деякі додаткові аргументи на користь вибору Рейхлінової системи²⁶.

Перш за все, саме використання ітацизму буде максимально відповідати правилам нині чинного українського правопису. За цими нормами українці передають грецьку «фіту» найчастіше як «Ф»²⁷, а літеру, яка в сучасній українській абетці виникла на основі «фіти»,

є літера «Ф», а не «Т»²⁸. По-друге, така транслітерація буде найбільш відповідною середньогрецькій вимові — тобто живій мові самих ромеїв. Крім того, не варто огульно відмовлятися від колосального спадку російської дореволюційної та радянської історичної науки (перш за все, звичайно, медієвістики та, вужче, візантиністики). Незважаючи на те, що в галузі вивчення історії Візантії практично вся вона була російськомовною й видавалася аж ніяк не в Україні (особливо за радянських часів), проте її варто вважати вітчизняною (хоча й не українською) і враховувати її традиції в написанні візантійських термінів та власних назв. Це твердження тим більш виправдане, що багато хто з дореволюційних візантиністів зі світовим ім'ям тривалий час жив, писав і викладав в Україні. Пригадаймо принаймні Ф.І. Успенського, Ю.А. Кулаковського, Ф.І. Шміта, Є.К. Редіна та низку інших, менш знаменитих, проте теж загальновідомих імен. Варто зазначити, що саме російськомовна візантиністика виявилася чи не найбільш послідовною в правильній передачі візантійських слів, що безумовно, пояснюється тісними історичними контактами російської та грецької мов. Через це, за всіма ознаками, варто не відкидати ці досягнення, а творчо запозичувати «позитивні практики за останні десятиліття термінологічної школи колишнього СРСР»²⁹.

Нарешті, не варто нехтувати й власними українськими традиціями: українці перебувають відносно середньогрецької мови зовсім в іншому становищі, ніж, наприклад, німці чи англійці. Вимова візантійців не була для нашого народу «мертвою» завдяки постійним контактам з Візантією. Через це українська мова знає набагато більше ранніх запозичень з середньогрецької та, відповідно, еквівалентів грецьким словам, ніж німецька чи англійська. Завдяки цьому в ній виникла та існує й зараз усталена система відкидання невласливих для неї латинських та грецьких закінчень, що веде до створення нових, власливих саме українській мові слів. Завдяки цьому на українських землях повсюдно аж до XVII ст. застосовувалася «та сама жива вимова, що панувала тоді в самій Греції, ... так званий ітацизм»³⁰. Натомість вживання у відповідних випадках літери «Т», яке зрідка, порівняно з «Ф», траплялося й раніше, широко почало застосовуватися в українській лише у другій половині XVI — XVII ст. під впливом латинської (західноєвропейської) вимови, тобто вимови, сформованої завдяки цілковито книжній традиції, відірваній від живого мовлення. Спочатку заміна грецької «тхети-фіти» буквою «Т» побутувало в найбільш тісно пов'язаних із західноєвропейською цивіліза-

цією регіонах, наприклад, у тій же Галичині, поступово поширюючись на схід, проте так і не набуло широкого вжитку і мало здебільшого штучний, літературний характер³¹.

Мені можуть закинути, що у багатьох випадках етацизм було сприйнято, наприклад, болгарською чи сербською мовами, котрі мали з середньогрецькою (візантійською) не менш потужний контакт, ніж українська. Я не лінгвіст, щоб вдаватися в такі тонкощі, проте зауважу, що якщо згадані мови з самого початку засвоїли запозичення з середньогрецької саме в такому написанні, то це ще не означає, що й нам потрібно чинити так само, ламаючи всі вітчизняні традиції. Крім того, на сучасному етапі українська термінологія, яка лише формується, опиняється в багатьох випадках у набагато більш вигідному становищі, ніж інші європейські мови, котрі мають давно усталені та сформовані термінологічні системи, оскільки може врахувати досвід інших національних термінологій та уникнути їхніх помилок³².

Завершуючи, нарешті, цей сюжет, потрібно зауважити, що навіть узятий при перекладі за основу «проект» дозволяє паралельне вживання «т» і «ф» у спеціальних термінах та власних назвах давньо- та середньогрецького походження³³. Уже навіть одне це, на мою думку, має вести, принаймні у візантинознавчій літературі, до вибору написання, найбільш близького до середньогрецької вимови.

Застосування ж етацизму конкретно в рецензованому перекладі за відсутності справжнього наукового редагування призвело до численних неприпустимих помилок та серйозних ускладнень у розумінні тексту. Так, не відразу збагнеш, що таке «бітинська молібдобула» (с. 135, прим. 76), тоді як мова йде про відому пам'ятку — печатку зі згадкою архонта слов'ян, що мешкали у Віфінії.

Іноколи у книзі в дужках після написання географічної назви за системою Еразма додається написання за Рейхліновою системою. Наприклад, після назви міста Теби в дужках позначено, що це — Фіви (с. 68, 352), міста Коринту (с. 197, прим. 119) — Коринф (до речі, через «і» — Корінф), області в Малій Азії Бітинія — Віфінія (с. 143, 157, 246), острова Хандакс — Кандія (с. 252), монастиря Атос — Афон (с. 253, 449), Атоський — Афонський (с. 441). Таке пояснення можна ще зрозуміти, наприклад, в німецькомовному тексті, де автор, припустимо, волів би пояснити читачам, котрі звикли до однієї вимови та написання, можливість (чи то пак, необхідність) існування іншого. Не дивно, що наукова Німеччина — країна з глибокими традиціями вивчення історії стародавнього світу — більше звикла до загально-

прийнятого у антикознавців етатизму. Не дивно, що історично більш тісно пов'язані з латиною, ніж з живою давньо- чи середньогрецькою мовою німецька чи польська мови сприйняли суто книжні традиції етатизму, «твердої» вимови грецьких літер. Дивно, що ми маємо запозичувати у них цей недолік. «Німець скаже...»?

Доцільніше було б також вжити визначення «православний» замість «ортодоксальний», тим більше, що застосовано його при перекладі акламацій константинопольського люду після смерті Зинона, наведених у тексті Євагрія: «Дай імперії ортодоксального (краще — православного — А.Д.) монарха, дай нам римського кесаря» (с. 59). Недоцільним видається вживання визначення «поганин» щодо таких видатних пізньоримських-ранньовізантійських істориків та філософів, як Амміан Марцеллін (с. 27), імператор Юліан (с. 48). Ще більше дошкуляють словосполучення на зразок «поганське мистецтво», «поганська філософія» стосовно античного спадку Візантії (с. 32). При цьому перекладач цілком вільно вживає й термін «язичництво» (с. 50, 70), проте лише двічі, і лише там, де вживання слово «поганство» призвело б мало не до двозначного сприйняття тексту. Дійсно, заборона викладати «професорам-язичникам» сприймається цілком однозначно, зовсім не так, як «професорам-поганам» (с. 70). Щоправда, неоплатонізм на цій же сторінці названо, знову ж таки, «поганським» (с. 70).

Перекладач часто не відкидає грецьких та латинських закінчень, не властивих, як уже було зазначено, українській мові. Так, він чомусь вживає слово «фіскус» (с. 38) замість давно звичного «фіск». Не відкинуто і закінчення – о? в назвах фем Опсікон, Арменіякон, Анатолікон (с. 92), Карабісіянон (с. 93), Кібірайотон (с. 117) тощо, тоді як доцільніше було б іменувати їх, відповідно, Опсікій, Арменіак тощо; подано написання назви міста Пентаполіс (с. 105) — замість Пентаполь, імені узурпатора Місісіос (с. 111) — замість Місісій й таке інше. Невірним здається і вживання назви «Опський тем» (с. 116) стосовно малоазійської фемі Опсікій (на с. 131, прим. 29 вона взагалі названа Опсікон).

Дуже часто переклад виглядає зовсім неуніфікованим та непослідовним. Довільно вживається термін «кесар» у обох своїх написаннях — як за Еразмовою, так і за Рейхліновою системами. Те ж можна сказати про титул «патрикій», котрий вживається довільно за різними системами транслітерації. Варто, наприклад, порівняти написання власних імен, котрі включали цей титул: Петро Патрицій (с. 28) та

Патрикій Бона (с. 95). Термін «пронія», який зазвичай вживався у перекладі у формі «проноя» одного разу вжито у формі «пронія», і на цій же сторінці — знову «проноя» (с. 446). Місцевість на малоазійському узбережжі Босфора названо Гіерсею (с. 97), а імператорський палац, який там знаходиться — Іерсею (Іерейським) (с. 116-117, 121, 182), ім'я сина Іраклія пишеться то як Гераклеон (с. 99), то як Іракліон (с. 103). В іншому місці самого Іраклія названо Гераклієм (с. 332). На сторінці 117 згадується про «фракійський тем», тоді як в усіх інших випадках перекладач називає Фракію - Тракією. Теофілакта Симокатту, якого зазвичай у перекладі іменовано Теофілактом Симокаттою, у примітці 37 на сторінці 132 названо Теофілактом Самокаттесом. Одну й ту ж історичну особу, у одній і тій самій примітці (с. 295, прим. 235) названо то Константином Діогеном, то Константином Діогенесом. Никифора Врієннія, якого у перекладі зазвичай називали Никифором Бриєннієм, одного разу названо Бренносом (с. 378, прим. 4).

Часом Перекладач, застосувачи спочатку один підхід до передачі візантійських власних імен, потім відходить від нього. Наприклад, він чинить цілком правильно, пишучи Константи́н замість Костянти́н чи Михаїл замість Михайло. Проте невірним є вживання імені Олексій замість Алексій, Микита замість Нікіта тощо.

Абсолютно невірно називати Йоанна Златоуста Йоанном Хрисостомським (с. 27). Можна ще назвати його Хрисостомом, але суфікський, що зазвичай в таких випадках видає приналежність до якогось міста (країни, місцевості), народу чи родини тощо — абсолютно зайвий. Невірно також перекладено назву важливого агіографічного твору «Чудеса св. Димитрія», бо вжито «чудеса» в однині («Чудо св. Димитрія») (с. 89). Законодавче джерело X ст., яке є збіркою статутів константинопольських ремісничих і торгівельних корпорацій, що перебували в підпорядкуванні столичного міського голови, доцільніше називати «Книгою єпарха», а не «Книгою префекта», як у перекладі (с. 205), оскільки латинська назва «префект» остаточно витісняється грецькою «епарх» приблизно в VII ст. (одночасно з переходом на грецьку мову усього діловодства й законодавства імперії). З тієї ж причини доцільніше було б самого столичного «мера» називати не «префект Константинополя» (с. 227, 299), а «епарх Константинополя».

Інколи переклад навіть призводить (або може призвести) до кумедних, але часто шкідливих курйозів. Переклад імені видатного богослова Григорія Низького (правильно — Ниського) (с. 27) може ви-

кликати думку, що він отримав своє прізвисько через невисокий зріст, а переклад терміну «(θέρμα)» як «темо» може видатися цікавим у виразі «темний устрій». І що тоді мається на увазі?

Трапляється, що Перекладач не користується знанням традиційного написання географічної назви чи імені історичної особи й іменує її, виходячи з німецькомовної транскрипції імені. Це виявляє себе у перекладі назви екзархату Карфаген — перекладач чомусь назвав його «екзархат Картагени», тобто назву міста вжито в жіночому роді (чи не плутаючи з Картахеною?) (с. 72, 122). Цілком ймовірно, що йому відома як традиційна назва міста Ніневія, яку він назвав Нінівою (с. 97), так і області на Кавказі Лазика, яку названо Лацицією (с. 109). Дуже яскраво це виявляється і в перекладі імені Лева Хирсофакта (у перекладі — Лев Хойрофакт (с. 204)), і особливо — візантійського еретика Хрисохіра — він названий Хрисохейром (с. 219). Цікаво, що такої ж помилки припустився анонімний перекладач роману Умберто Еко «Маятник Фуко» у російськомовному київському виданні 1995 р.³⁴, що дало змогу вже згаданому Д. Харитоновичу, перераховуючи чисельні перекладацькі огріхи, цілком справедливо зауважити: «Ім'я візантійського еретика IX століття — у латинській транскрипції грецького алфавіту Chrysoscheir — звучить як Хрисохір, а не Хризощейр»³⁵. Проте то був анонімний переклад, спрямований винятково на отримання прибутку, до того ж — переклад художньої книги, постмодерністського роману, котрий цілком міг знайти свого читача нехай і в такому мало прийнятному, проте, як на художню книгу, більш-менш «читабельному» перекладі (варто, звичайно, порівняти його зі справді якісним Санкт-Петербурзьким виданням 1998 р.³⁶). У науковому ж виданні такі огріхи неприпустимі!

Неприпустимими також є скорочення типу «М. Хоніят» (с. 387, прим. 147, 148; с. 429, прим. 34). Це все одно, що написати Я. Мудрий чи, точніше, Д. Галицький.

Іноколи переклад видається абсолютно невірним. Це особливо яскраво проявляється в тих випадках, коли йдеться про переклад класичних назв і термінів з мови оригіналу. Найяскравішим виглядає переклад латинського виразу «*ius publicum*» як «суспільна сутність» (с. 32), тоді як правильним буде — «публічне право»³⁷. За наведеного в книзі варіанту перекладу, речення, що містить цей вираз, видається важкозрозумілим і таким, що потребує, як мінімум, подальших пояснень: «За ранньовізантійської доби імператор, відповідно до римських принципів, вважав релігійні почуття своїх підданих за частину *ius*

publicum (суспільної сутності) і мав майже необмежену владу над церквою». При правильному ж перекладі все відразу стає на свої місця. Не зовсім вірним видається і переклад слова «сигіосі» як «цікаві» (с. 37), ймовірно, більш правильно було б «зацікавлені»³⁸. Вираз «servus Christi» перекладено як «слуга Христовий» (с. 120), тоді як правильно було б — «раб Христовий».

Зустрічаються й не зовсім правильні переклади з грецької мови. Так, «Землеробський закон» (νόμος γεωργικός) та «Морський закон» (νόμος ναυτικός) названо, відповідно «Аграрним кодексом» та «Морським кодексом» (с. 89), хоча в обох випадках вжито слово «νόμος» — «закон». Як писав Олександр Каждан (значення цього імені для світової візантиністики пояснювати зайве): «Можеш передати редактору та автору мої вітання. Знання класичних мов нікому не шкодить»³⁹.

Не перевантажуючи надалі рецензію переліком усіх термінологічних помилок з постійними посиланнями на відповідну сторінку, надамо переклад слова у книзі та, відповідно, запропонований нами переклад у вигляді кількох таблиць: «Власні імена», «Географічні назви», «Спеціальні терміни» (див. додаток 1).

Звичайно, наведені в таблицях дані про неадекватно перекладені терміни та власні назви не можна вважати вичерпними, оскільки претендувати на абсолютно повне виявлення неправильних з точки зору візантиніста написань, присутніх у рецензованому перекладі, важко.

До таблиць можна додати список нетрадиційно транслітерованих імен візантиністів. Він, можливо, виявиться ще менш повним, проте оминати деякі найбільш неприйнятні помилки не можна. Так, наприклад, відомого французького візантиніста Р. Гійана (R. Guillard) названо Р. Гілланом (с. 22), хоча французькою його прізвище звучить саме як Гійан. Більш традиційним було б писати не Бернар де Монфуко (с. 8), а Бернар де Монфокон (Bernard de Montfaucon), не Ш. Діхль (с. 141, прим. 140, с. 192, прим. 50; с. 287, прим. 149), а Ш. Діль (Sh. Diehl), не С. Рунціман (с. 194, прим. 97; с. 276, прим. 25; с. 287, прим. 144, 149; с. 289, прим. 169; с. 293, прим. 216), а С. Рансімен (S. Runciman), не Н. Своронос (с. 289, прим. 162), а Н. Зворонос. Не уніфікованим виглядає написання прізвища російського візантиніста Г.Г. Литавріна, котрий іменується у перекладі то Литавриним (с. 293, прим. 216; с. 388, прим. 155), то Литавриним (с. 294, прим. 234). Французького сфрагіста В. Лорана (V. Laurent) у одній і тій самій примітці (с. 295, прим. 235) названо то Лореном, то Ляурентом. Неправильно також у даному випадку відмінювати прізвище Ліпшиц (Ліпшица

(с. 140, прим. 126)), оскільки воно належить жінці — Олені Еммануїлівні.

Як уже зазначалося, за статистичними даними продажів книг в Україні з 8 по 22 жовтня 2002 року рецензована книга трималася на вершині рейтингів⁴⁰. Це радує, оскільки показує, що існує певне соціальне замовлення на книги з візантинознавчої тематики. Це непокоїть, оскільки дана книга може створити у пересічного читача враження, що українські візантиністи пишуть якоюсь іншою, малодоступною пересічному громадянину мовою, або ж, більш ймовірно, сформує негативне уявлення про стан української візантиністики. Останнє буде певною мірою справедливим, проте — лише певною мірою. Українська візантиністика справді перебуває на початковій стадії свого розвитку, і не дивно, що вона ще не має розвинутого і достатньо зваженого наукового понятійного апарату. Проте створити його українським науковцям цілком під силу без будь-яких значних ускладнень.

В цьому плані переклад праці Г. Острогорського мав би зіграти одну з ключових ролей, таку ж, як, наприклад, у Японії, — стати основою запізненого старту⁴¹ (у нашому випадку — рестарту (згадаймо, принаймні, доволі плідні спроби двадцятих років минулого століття⁴²)) української візантиністики, доводячи плідність впливу перекладу іншомовної літератури на «розвиток функціональної системи власної мови»⁴³. Здавалося б, українцям в даному випадку мало бути набагато легше, ніж японцям, все ж таки повинні були датися зв'язки тісні культурні зв'язки з Візантією, багатуща візантійська та поствізантійська спадщина, про яку останнім часом так плідно писав І. Шевченко, величезний за обсягом багаж мовних запозичень, нарешті — наявність повної, майже досконалої візантинознавчої термінології спорідненою російською мовою. Проте виявилось, що це далеко не так: проект мовної реформи (вкотре повторю, що Перекладач, на мою думку, сприйняв при перекладі саме його нові правила) призвела як до вибору найменш придатної для передачі українською візантійських власних назв та термінів системи етицизму, так і до помилок та переколючень у перекладі. Інколи — грубих та неприйнятних. Помилки, ймовірно, були також викликані недостатньою обізнаністю Перекладача та Редактора з предметом, якому присвячено книгу. Цей «брак фонових знань» (визначення О. І. Чередниченка⁴⁴) обумовив і сам вибір недоцільної Еразмової системи. Як зразок правильної транслітерації візантійських термінів та власних імен, причому саме завдяки наявності згаданих «фонових знань», наведу недавній пере-

клад популярної, проте ґрунтовної книги з історії стародавнього та середньовічного Криму, здійснений з російськомовного видання радянських часів колективом авторів-істориків і за редакцією історика⁴⁵.

Некомпетентність Перекладача та Редактора шкодить у конкретному прояві даного перекладу українській візантиністиці — вона робить її термінологію незрозумілою навіть для російського читача. Проте, як україномовні праці такою мовою будуть читати у далекому зарубіжжі, згадувати взагалі не варто. Бо якщо вже російські дослідники, маючи за плечима світове визнання своєї науки, скаржаться на відчуження між російською та світовою візантологією через складність для іноземців російської мови (*rossica non leguntur*)⁴⁶, то, впевнений, україномовні дослідження молодшої української науки про історію Візантії не читатимуть узагалі⁴⁷. Думаю, варто нагадати, як довго саме через мовні проблеми «йшла» до світової візантиністики непересічна фундаментальна стаття С. Манойловича про візантійські факції: видана хорватською мовою ще у 1904 р., вона стала загальновідомою лише понад тридцять років потому, після перекладу французькою⁴⁸.

Впевнений, ніхто не буде заперечувати, що «питання про те, якою мовою писати наукову працю, визначається, передусім, наявністю кола потенційних читачів»⁴⁹. Думаю, що рецензований переклад радо зустріли б не лише українські читачі, а й певна категорія російських. Серед останніх, наприклад, могли б бути студенти-історики, котрі недостатньо опанували іноземні мови, й яким читати українською, завдяки її схожості з російською, дещо легше, ніж італійською чи англійською⁵⁰. Російськомовного ж перекладу досі не існує, і про нього лише зараз ведуть мову провідні російські візантиністи та видавці⁵¹. Та й львівське видання, ймовірно, виявилось б для них набагато більш доступним, ніж паризьке, мюнхенське, люблянське чи белградське⁵². Проте зазначені вище недоліки значно знижують наукову вартість книги.

Таким чином, Перекладачу не завадила б кваліфікована допомога у здійсненні наукового перекладу українською специфічних візантійських термінів та власних назв. Він, щоправда, висловлює «глибоку вдячність усім, хто своїми порадами сприяв появі цієї книжки» (с. IV), проте, ймовірно, ці поради не стосувалися власне перекладу та укладання наукового апарату книги. До речі, Перекладач міг і не знати усього того, що стосувалося суто історичної проблематики у даній рецензії, проте усе це мав знати Редактор, до назви посади яко-

го у вихідних даних академічних видань зазвичай додають «Науковий». У розглянутій книзі цього не зроблено. Мабуть-таки справедливо. Єдина примітка, зроблена Редактором, має абсолютно тривіальний характер і виглядає аж якимось дивно на тлі повної відсутності коментарів з набагато більш важливих питань (с. 357, прим. 53).

Нарешті, зауважу, що не зовсім зрозуміло, звідки в бібліографічному описі книги виникає позначка «третє видання». Спочатку вважаєш, що це вже аж третє видання перекладу. Проте згодом стає зрозумілим, що це — звичайна калька з бібліографічного опису німецького видання праці Г. Острогорського. В цьому випадку хочеться побажати, щоб читачам і справді не довелося чекати на третє видання цього перекладу, виправлене й видане за всіма академічними стандартами. Бо друге видати необхідно. Шкода також, що, калькуючи бібліографічний опис німецькомовного видання, Перекладач не дійшов у справі перекладу назви книги до логічної межі і не переклав її точно, як зазначено на титульному листі оригіналу — «Історія Візантійської держави». В перекладі можна було б замість слова «держави» вжити «імперія» — порівняйте переклади назви англійською, французькою та італійською. Хоча, на виправдання, потрібно зазначити, що сербською мовою ця назва звучить як «Историја Византије», а словенською — «Zgodovina Bizanca»⁵³.

Насамкінець, на згаданому нами форумі видавців працю Перекладача було відзначено цілком справедливо хоча б за те, що він справді виконав величезну за обсягом роботу і надав українському читачеві нехай недосконалий, зате доступний переклад однієї з найбільш талановитих та значних узагальнюючих праць світової візантиністики; на жаль, при цьому він продемонстрував, як не потрібно перекладати візантійські власні назви та терміни українською мовою. На сучасному етапі розвитку української візантиністики постала нагальна потреба якщо не в написанні узагальнюючої україномовної праці з історії Візантії — це, швидше за все, на сучасному науковому рівні майже нереально — то хоча б у здійсненні окремих україномовних розвідок монографічного характеру та якісному перекладі кількох видатних праць світової візантиністики, а також написанні вузівських підручників та науково-популярних книг з вказаного предмету. І пропонуваній увазі українського читача переклад — одна з перших таких книг.

ВЛАСНІ ІМЕНА

У книзі	Пропонований переклад	У книзі	Пропонований переклад
Аретас	Арефа	Йоанн Каменіят	Йоанн Каменіата
Артабазд	Артавазд	Мосламах (с. 148)	Маслама
Атаназій	Афанасій	Григорій Низький	Григорій Ниський
Брієнний	Врієнний	Стиліан Зауцес	Стиліан Зауца
Брінгас	Врінга	Михайл Бурца	Михайл Вурца
Валенс	Валент	Сталіхон (с. 51)	Стиліхон
Велізарій	Велісарій	Ібас з Едесси (с. 71)	Іва Едеський (з Едесси)
Гайнас (с. 51)	Гайна	Базиліск (с. 57)	Василіск
Георгій Пісідіс	Георгій Пісіда	Йоанн Нікійський (с. 133, прим. 51)	Йоанн Нікіуський
Гімерій	Імерій	Зоя Карбонопсіна	Зоя Карвонопсіна
Григорій Назяанський	Григорій Назіанзин	Йоанн Хризостомський (с. 27)	Йоанн Хрисостом (Златоуст)
Давид Нікет (с. 204)	Давид Нікіта (Пафлагон)	Роман Лакапен	Роман Лакапін
Евнапій Сардський	Євнапій Сардський	Содомен	Созомен
Євстатій Ромаї	Євстафій Ромей	Євстахій Бойанн	Євстафій Воїла
Євтимій	Євфимій	Гелена	Елена
Зенон	Зинон	Нарс (с. 64)	Нарсес
Йоанн III Ватацес	Йоанн III Ватац	Никифор Блеммід	Никифор Влеммід
Йоанн Кантакузен	Йоанн Кантакузін	Філотей	Філофей
Йоанн Куркуї (с. 242)	Йоанн Куркуас	Абгар	Авгар
Йоанн Лідос	Йоанн Лід	Петро Патрицій	Петро Патрикій
Йоанн Мавропус	Йоанн Мавропод	Никифор Ботанейт	Никифор Вотаніат
Йоанн Малалас	Йоанн Малала	Теофан	Феофан

Кекавменос (с. 294)	Кекавмен (вжито на с. 297)	Йоанн Кіннамос	Йоанн Кіннам
Констанс	Констант	Доротей	Дорофей
Космас	Косьма	Анна Далассена	Анна Далассіна
Лев Хойрофакт (с. 204)	Лев Хиросфакт	Барда Склер	Варда Склір
Мануїл Маврозомій	Мануїл Маврозом	Геміст-Плетон	Геміст Плифон
Мануїл Хризолор	Мануїл Хрисолор	Никифор Грегора	Никифор Григора
Менандр Протектор	Менандр Протіктор	Теофілакт Симокатта	Феофілакт Симокатта
Методій	Мефодій	Теофан Континуатор (с. 195, прим. 105)	Продовжувач Феофана
Миколай Кабазила	Миколай Кавасила	Никифор Хумнос	Никифор Хумн
Мисаїл I Рагнаб (чи навіть Рагнабеус (с. 198, прим. 126))	Михаїл I Рагнаве	Теодот Меліссен	Феодот Меліссін
Михаїл Анхіялоський	Михаїл Анхіяльський	Богемунд	Боемунд
Михаїл Глікас	Михаїл Гліка	Веллегардуїн	Віллардауен
Михаїл Калафатес	Михаїл Калафат	Євдокія Макремболітиса	Євдокія Макремволітиса
Михаїл Керуларій	Михаїл Кируларій	Петро Деліян	Петро Делян
Місісіос	Місісій	Отман	Осман
Олексій Апокаук	Алексій Апокавк	Димитрій Кидоній	Димитрій Кидоніс
Олексій Бранас	Алексій Врана	Олексій V Дука Мурцуфлос	Алексій V Дука Мурчуфл
Олексій I Комнин	Алексій I Комнин	Никифор Бриснній	Никифор Врієнній
Олексій Макремболіт	Алексій Макремволіт	Матвій Бластерій	Матвій Властарь
Роберт Жіскар	Роберт Гвіскар	Бальсамон	Вальсамон
Симеон Логотет	Симеон Логофет	Патрикій Бона	Патрикій Вон(а)

Сфранцес (с. 519, 520 прим. 12), Сфрандзес (с. 525 прим. 95)	Сфрандзи		
Текля	Фекла	Теоктист	Феоктист
Теодозій	Феодосій	Атена	Афіна
Теодозій Мелітен	Феодосій Мелітинський	ібн Гордадбег (чи навіть ібн Гордадбей (с. 195, прим. 105))	ібн Хордадбех
Теодор	Феодор	Гераклеон (с. 99)	Іраклій
Теодора	Феодора	Теофілакт	Феофілакт
Теодорет Цирський (с. 27), Теодорет з Кіппа (с. 71)	Феодорит Кирський	Евагрій	Євагрій
Теофіл	Феофіл	Теодот	Феодот
Тиберій	Тиверій	Георгій Гамартол	Георгій Амартол
Тома	Фома	Вартан Туркос (с. 177)	Вардан Турок

ГЕОГРАФІЧНІ НАЗВИ

У книзі	Пропонований переклад	У книзі	Пропонований переклад
Амісос	Аміс	Таврос	Тавр
Аморіон	Аморій	Кібірайотон	Ківеріюти
Анатолікон	Анатолік	Карабісіянон (на с. 192 прим. 48 – Карабасіянон)	Каравісій
Атос	Афон	Наупакта	Навпакт
Берроя	Верроя	Себастья	Севастія
Гієрос	Ієрон	Абідос	Авідос
Дафнузіон	Дафнусій	Неопатрай	Неопатри (вжито на с. 459)
Диррахіон	Диррахій	Колоней	Колонія
Зава	Сава	Редестос	Редесто

Константія (с. 105)	Констанція	Кизікос	Кизік
Коринт	Коринф	Коринтська затока	Коринфська затока
Ктезифон (с. 91)	Ктесифон	Ретія (с. 36)	Реція
Магнезія	Магнісія	Кассандрея	Кассандра
Маріка	Маріца	Лампсакос	Лампсак
Маркелай	Маркелі	Патрай (с. 176)	Патри (вжито на с. 287, прим. 149, с. 508)
Нікополіс	Нікополь	Месембрія	Месемврія
Нініва (с. 97)	Ніневія	Гієрея (с. 97)	Ієрія
Опсікіон	Опсікій	Арменіякон	Арменіак
Пентаполіс	Пентаполь	Нікія (с. 105)	Нікея
Поймамен	Пимамен	Амастріс	Амастріда
Процида	Прокіда	Імброс	Імврос
Саркель (с. 187)	Саркел	Харсіянон	Харсіан
Себастея	Севастія	Ликандос	Ліканд
Селевкея	Селевкія	Анхіялос	Анхіал
Селімбрія	Селімврія	Істмос	Істм
Тавресія (с. 63)	Таурісій	Картагена (с. 72)	Карфаген
Теби	Фіви	Атени	Афіни
Теодозіополь	Феодосіополь	Цезаря	Кесарія
Тессалоніки	Фессалоніки	Візантіон, Візантон	Візантій
Тракесіянон	Фракісій	Магнаура	Магнавра
Тракія	Фракія	Тессалія	Фессалія
Триполіс	Триполі	Аназарбос	Аназарв
Хонаї	Хони	Закінтос	Закінф
Хризополь	Хризополь	Букеляріон	Вукеларій

СПЕЦІАЛЬНІ ТЕРМІНИ

У книзі	Пропонований переклад	У книзі	Пропонований переклад
аллеленґен (с. 140, прим. 129), аллеленґіон (с. 173)	алліленґій	пароїки (с. 140, прим. 129)	парики
анатема	анафема	логотет	логофет
іканат (с. 228)	іканат	лейтурґія (с. 230)	литурґія
гіпертімос	іпертім	себестократ	севастократ
деми	діми	реторика	риторика
доместікос	доместик	зелоти	зилоти
дронґарій	друнґарій	спатарій	спафарій
екскубіти	екскувіти	Клєторолоніон Філотєя (с. 14), Клєторолоґіон Філотєя (с. 226)	Клїторолоґій Філофєя
кентенаріон	кентинарій	доместик схолії	доместик схол
керат	кератій	міліарейс	міліарісій
клейсури (с. 187)	клісури	Базиліки	Василіки
мардаї (с. 116)	мардаїти	базилевс	василевс
нобілісімум	новеліссім	куропалатес	куропалат
номізма	номісма	Аморіонська династія	Аморійська династія
пангіперсебастос	пангіперсеваст	себастогіпертат	севастоіпертат
пансебасто- гіпертат	пансевасто- іпертат	нобеллісімум	новеллісім
паракоймоменос	паракімомен	меґас логаріаст	великий логаріст
Партенон	Парфенон	хризобулла	хрисовул
патрицій	патрикій	протоспатарій	протоспафарій
Пейра	Піра	Тебський кадастр	Фівський кадастр
префектура Іллірії (с. 36)	префектура Іллірик	монотелетизм (с. 100)	монофелїтство

проедрос пронояр	проедр проніар (вжито на с. 446 у формі “проніар”)	Олексіяда	Алексіада
протоасекретіс	протоасикрит	арітми	аріфми
протонобеллісіму с	протоновеллісім	протонобіліссімуспі ертат	протоновеліссімуспі пертат
Прохейрон	Прохірон	базілеопатор	василеопатор
ретор	ритор	монофізитство	монофіситство
себастос	севаст	протосебастос	протосеваст
синкеллос	синкелл	комітопулос	комітопул
скеуофілакс (с. 86)	скевофілакс	стратег	стратиг
спатарокандидат	спафарокандида т	гіпат (ос)	іпат
тем	фема	цезар	кесар
Тіпукейт (с. 225)	Тіпукіт	антипати	анфіпати
хартулярій сакелії	хартулярій сакелли	хартулярій бестіарії	хартулярій вестіарія
Хризотриклініон	Хрисотрикліній	проноя	пронія (вжито на с. 446)
Хроніка Монемвазії (с. 142)	Монемвасійська хроніка	Трулланський собор (с. 121)	Трульський собор
цезарство (с. 30)	кесарство	ізаврійці (с. 57)	ісаври

¹ Матвеева Л.В. З історії візантинізму на Україні. Ю. Кулаковський // Східний світ. — 2002. — № 1. — С. 5 — 17.

² Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом: Нариси з історії культури до початку XVIII століття / Авторизований пер. з англ. М. Габлевич; під ред. А. Ясіновського. — Львів, 2001.

³ Ушкалов Л. Дещо про українське багатомов'я // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. — Нова серія. — Харків, 2002. — Т. 9. — С. 331 — 344.

⁴ Васильєв А.А. История Византийской империи / Вступ. ст., прим., науч. ред., пер. с англ. яз. и именной указатель А.Г. Грушевого. — СПб., 1998. — Т. 1. — С. 72.

⁵ Laiou A.E. Political History: An Outline // The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century. — Washington, D. C., 2002. — Vol. 1. — P. 9, note 1.

⁶ Лідери продажів серед книжок, виданих в Україні. Рейтинг визначено за сумарною статистикою продажів у книгарнях України з 8 по 22 жовтня 2002 року // Книжник-ревію. — 2002. — № 21 (54).

⁷ Бондар А. Львовский форум издателей: лучше психоз, чем коматоз // Зеркало недели. — 2002. — № 38 (5 — 11 октября). — (за матеріалами сайту <http://www.zerkalo-nedeli.com>); Переможці та лауреати Форуму видавців // Книжковий огляд. — 2002. — № 10.

⁸ Череди́нченко О.І. Переклад — важлива сфера функціонування і розвитку української мови // Українська мова і сучасність. — К., 1991. — С. 131.

⁹ Vasiliev A.A. History of the Byzantine Empire, 324 — 1453 / Second English edition, revised. — Madison, 1952. — Vol. 1 — 2.

¹⁰ Васильєв А.А. История Византийской империи / Вступ. ст., прим., науч. ред., пер. с англ. яз. и именной указатель А.Г. Грушевого. — СПб., 1998. — Т. 1 — 2.

¹¹ Живо́йнович М., Николаевич И. Обзор югославских работ по византиноведению в 1957 — 1961 гг. // Византийский временник. — 1964. — Т. 24. — С. 209 — 218; Каждан А. П. Концепция истории Византийской империи в трудах Г.А. Острогорского // Византийский временник. — 1978. — Т. 39. — С. 76 — 85; Курбатов Г. Л. История Византии (Историография). — Л., 1975. — С. 175 — 176, 213 — 214; Комеморация профессору Георгию Острогорскому: Ферјанчић Б. Академик Георгије Острогорски у светској византологји; Николајевић И. Истраживања Георгија Острогорског о принципима византијске уметности; Тирковић С. Академик Георгије Острогорски у југословенској историографији; Барашић Ф. Академик Георгије Острогорски као организатор научних истраживања // Зборник радова Византиског института. — Београд, 1978. — Бр. 18. — С. 269 — 285; Крекић Б., Радојчић Б., Бурић И. Библиографија радова акад. Георга Острогорског // Зборник

Филозофског факултета. — Кн. 12 — 1. — Београд, 1974. — С. 1 — 14; Крекич Б., Николаевич-Стойкович Ив. Византиноведение в Югославии в 1948 — 1956 гг. // Византийский временник. — 1957. — Т. 12. — С. 312 — 314; Острогорский Г. А., Радойчиц С. Работа по византиноведению в Югославии за 1939 — 1945 гг. // Byzantinoslavica. — 1947. — Т. 9. — Fasc. 1; Радич Р. Георгиј Острогорски и сербска византологија // Русская эмиграция в Югославии. — М., 1996. — С. 200 — 207; Ђурић И. Георгиј Острогорски (1902 - 1976) // Историјски гласник. — 1977. — Бр. 1 — 2. — С. 286 — 291; Ферјанчић Б. Георгије Острогорски (1902 - 1976) // Глас Српски Краљевске академије наука и уметности. — 372. — Одељење историјских наука. — Књ. 8. — Београд, 1993. — С. 57 — 95; Hunger H. Georg Ostrogorsky // Almanach der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. — Wien, 1977. — 127. — S. 543 — 544.

¹² Харитонович Д. Постскрипtum, написанный профессионалом-дилетантом // Новый мир. — 1995. — N 12. — С. 234 — 235.

¹³ Васильев А. А. История Византийской империи / Вступ. ст., прим., науч. ред., пер. с англ. яз. и именной указатель А. Г. Грушевого. — СПб., 1998. — Т. 1 — 2.

¹⁴ Мінаков М. «Проект перекладів» і український академізм // Український гуманітарний огляд. — (електронний варіант див. за адресою: <http://tdcse.iatp.org.ua/Minakov4.htm>).

¹⁵ Український правопис. Проект найновішої редакції. — К., 1999. (див. також на сайті за адресою <http://www.vlada.kiev.ua/pravopys/pravXXI/zmist.htm>).

¹⁶ Український правопис. Стереотипне видання / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні, Ін-т української мови. — К., 2002.

¹⁷ Кулик В. Правописне божевілля // Критика. — 2002. — № 5. (матеріали взято з сайту <http://krytyka.kiev.ua>).

¹⁸ Кияк Т.Р. Прагматичні аспекти стандартизації української термінології // Мовознавство. — 1993. — № 1. — С. 38.

¹⁹ Звонська-Денисюк Л.Л. Давньогрецька мова. — К., 1997. — С. 15; Огієнко І. Нариси з історії української мови: система українського правопису. Популярно-науковий нарис з історичним освітленням. — Варшава, 1927. — С. 129 — 135, 176 тощо.

²⁰ Treadgold W. A. A History of the Byzantine State and Society. — Stanford, California, 1997. — P. XXI — XXIII.

²¹ Haldon J. Byzantium. A History. — Gloucestershire; Charleston, 2000. — P. 8.

²² Харитонов Є.О. Історія приватного права Європи: Східна традиція. — Одеса, 2000. — С. 9.

²³ Там же. — С. 253, 255.

²⁴ Огієнко І. Вказ. праця. — С. 130, 131, 133; Treadgold W. A. Op. cit. — P. XXI.

²⁵ Кияк Т. Термінологія як фактор державності української мови // Державність української мови і мовний досвід світу. Матеріали Міжнародної конференції. — К., 2000. — С. 219.

- ²⁶ Кияк Т.Р. Прагматичні аспекти стандартизації української термінології. — С. 38.
- ²⁷ Український правопис. Стереотипне видання. — С. 99; Огієнко І. Вказ. праця. — С. 79.
- ²⁸ Півторак Г.П. Т // Українська мова: Енциклопедія / НАН України; Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України; Ін-т української мови НАН України; Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана. — К., 2000. — С. 624; Півторак Г.П. Ф // Українська мова: Енциклопедія / НАН України; Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України; Ін-т української мови НАН України; Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана. — К., 2000. — С. 694.
- ²⁹ Кияк Т. Термінологія як фактор державності української мови. — С. 219
- ³⁰ Німчук В.В. Проблеми українського правопису у XX столітті // <http://vlada.kiev.ua/pravopys/1.html>; Огієнко І. Нариси з історії української мови: система українського правопису. Популярно-науковий нарис з історичним освітленням. — Варшава, 1927. — С. 133 — 134.
- ³¹ Німчук В.В. Вказ. праця; Огієнко І. Вказ. праця. — С. 134 — 135, 176, 179; Толочко П.П. Що або хто загрожує українській мові? — К., 1998. — С. 10 — 11; Горнятків А. Що або хто справді загрожує українській мові? // Сучасність. — 2000. — № 4. — С. 148 — 149.
- ³² Кияк Т. Термінологія як фактор державності української мови. — С. 219.
- ³³ Український правопис. Проект найновішої редакції; Німчук В.В. Вказ. праця.
- ³⁴ Эко У. Маятник Фуко / Пер. с итал. — К., 1995.
- ³⁵ Харитонович Д. Указ. соч. — С. 234.
- ³⁶ Эко У. Маятник Фуко / Пер. с итал. и послесл. Е. Костюкович. — СПб., 1998.
- ³⁷ Бартошек М. Римское право: понятия, термины, определения / Пер. с чеш. — М., 1989. — С. 166.
- ³⁸ Там же. — С. 96.
- ³⁹ Эпистолярное наследие А.П. Каждана. Из писем к Е.С. Померанцевой. Dumbarton Oaks 3 февраля 1995 г. // Мир Александра Каждана: К 80-летию со дня рождения. — СПб., 2003. — С. 478.
- ⁴⁰ Лідери продажів серед книжок, виданих в Україні. Рейтинг визначено за сумарною статистикою продажів у книгарнях України з 8 по 22 жовтня 2002 року // Книжник-ревію. — 2002. — № 21 (54).
- ⁴¹ Watanabe K. Delayed start of Byzantine studies in Japan // Хитоцубаси ронсо: = Hitotsubashi revue. — Токио, 2002. — Т. 127 — N 3. — С. 1-17 (Японською мовою).
- ⁴² Зозуля С.Ю. Візантологічні дослідження вчених Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови (1922 — 1930) // Східний світ. — 2002. — № 1. — С. 32 — 37; Кримський А. Що зроблено в Україні в царині історико-філологічних наук за десятиліття 1917 — 1927 рр.? (Коротка заміт-

ка) // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. — 1928. — Т. 16. — С. 273; Лозовик Г.Н. Десять лет русской византологии (1917 - 1927) // Историк-марксист. — 1928. - № 7. — С. 235; Митряев А.И. Дослідження в наукових установах УРСР 20-х років середньовічної історії зарубіжних слов'ян і Візантії // Вісник Харківського університету. — 1975. — № 118: Історія. — Вип. 9. — С. 32 — 44; Чередниченко А.М. Становлення византологічних студій в Україні (1926 — 1930 рр.) // Мовні і концептуальні картини світу. — 2002. — № 6. — Кн. 2. — С. 277 — 283; Щербань Т.О. Візантійсько-слов'янські відносини XIV століття у висвітленні професора Т. Д. Флоринського // Східний світ. — 2002. — № 1. — С. 18 — 31.

⁴³ Чередниченко О.І. Переклад — важлива сфера функціонування і розвитку української мови. — С. 131.

⁴⁴ Там же. — С. 136.

⁴⁵ Крим: Дорога тисячоліть / Колектив авторів, упорядник В.А. Сидоренко. — Сімферополь, 2001.

⁴⁶ Медведев И.П. Некоторые размышления о судьбах русского византиноведения: итоги столетия // Исторические записки. — М., 2000. — Вып. 3 (121). — С. 34 — 35, 36.

⁴⁷ Толочко П.П. Що або хто загрожує українській мові. — К., 1998. — С. 25.

⁴⁸ Manojlovič G. Le peuple du Constantinople de 400 à 800 après J.C. // Byzantion. — 1936. — Т. 11. — Р. 617 — 716; Дзяконов А. П. Византийские димы и факции (τά μετρη) в V - VII вв. // Византийский сборник. — М.; Л., 1945. — С. 145; Курбатов Г. Л. История Византии (Историография). — Л., 1975. — С. 174; Пигулевская Н.В. К вопросу о борьбе демонов в ранней Византии (Критический обзор) // Византийский временник. — 1952. — Т. 5. — С. 216.

⁴⁹ Стріха М.В. Українська мова й наука: гармонія чи конфлікт? // Українська мова і сучасність. — К., 1991. — С. 22.

⁵⁰ Ostrogorsky G. History of Byzantine State / Transl. by Joan Hussey. — New Brunswick; New Jersey, 1957; Ostrogorsky G. Storia dell'impero bizantino. — Torino, 1968, 1993. (Biblioteca di cultura storica; 97).

⁵¹ Беседа юбиляра и редактора с издателем // 'Αυτίδορος: К 75-летию академика РАН Геннадия Григорьевича Литаврина. — СПб., 2003. — С. 27 — 28.

⁵² Острогорски, Г. Историја Византије. — 2-о фототип. изд. — Београд: Просвета, [198-]. (Сабрана дела Георгија Острогорског; Кн.6); Ostrogorsky G. Geschichte des byzantinischen Staates. — 3e éd.— München, 1963. (Handbuch der Altertumswissenschaft); Ostrogorsky G. Histoire de l'état Byzantine / Trad. De Jean Gouillard. — Paris, 1956. (Bibliothèque historique); Ostrogorsky G. Zgodovina Bizanca / Prev. Jože in Milena Župančič. — Ljubljana, 1961.

⁵³ Острогорски, Г. Историја Византије. — 2-о фототип. изд. — Београд: Просвета, [198-]. (Сабрана дела Георгија Острогорског; Кн.6); Ostrogorsky G. Zgodovina Bizanca / Prev. Jože in Milena Župančič. — Ljubljana, 1961.